

Значення уявлення про вид у формуванні вітчизняного зоологічного називництва

Геннадій В. Фесенко

Інститут зоології ім. І. І. Шмальгаузена НАН України (Київ)
e-mail: h.fesenko@gmail.com; *orcid*: 0000-0001-5971-7055

FESENKO, H. V. Importance of idea about species in forming the common zoological nomenclature. — This work shows that the Latin and Ukrainian nomenclatures of the birds of the world are based on vernacular names inherent in the living language. The main principle of forming both nomenclature systems is specificity of the name of each taxon, in particular own names which denote bird species. Both systems are also based on the principles of typification and unification of names on each taxonomic level. They are guided by the principle of priority of names used for the first time in relation to the species in scientific works, but with some features in each of these names of systems, which causes some differences between them. There are examples of choosing some Ukrainian species names. In contrast to Latin, the Ukrainian nomenclature uses not only two-word bird species names, but also one-word ones. In addition, the Ukrainian species names have a certain autonomy compared to Latin, because they do not change in the case of inclusion of the species into other genus. Considerable attention was paid to the use of complex nouns inherent in the Ukrainian nomenclature of birds, and it was concluded that since they have the function of a special term, the two nouns of each pair should be written through a hyphen. An explanation has been made of several species with two-word Ukrainian names, the nouns of which should be changed because they are markers for other bird families, not those to which these species belong. The opinion is expressed that in the domestic nomenclature patronymic names are not appropriate, as they do not contain information about the species designated by them. It is necessary to choose characteristic names, i.e. those in which a certain feature of a bird is specified.

Вступ

Накопичення і швидка неспотворена передача будь-яких знань у спільно-тах людей та між ними відбуваються завдяки виникненню в мовному спілкуванні слів-означень, що вказують на певні природні явища. Серед них суттєву частину становлять назви живих істот, котрі в низці випадків слугують як узагальнювальні означення великих груп біологічних видів, а в інших — як вказівка на конкретне явище-об'єкт, що його з наукових позицій вважають окремим видом. Не буде помилковим твердження, що у різних мовах початковою основою для укладання систем їхнього природничого називництва є склад автентичних для цих мов назв певних видів, тобто видоспецифічних означень, і назв груп, що містять обмежену кількість видів. Надалі для формування такої цілісної системи можуть стати необхідними іншомовні запозичення і, чи не найважливіше, визначення принципів і підходів, за якими слід утворювати назви інших класифікаційних рівнів для наукових потреб.

Мабуть, із усього складу української зоологічної номенклатури нині найбільшим цілеспрямованим розвоєм вирізняється називництво птахів, причому в рамках усієї світової орнітофауни. Посприяв цьому вихід у світ протягом двадцяти років багатотомного видання “Handbook of the birds of the World”. Українську орнітологічну номенклатуру птахів світу оприлюднено порівняно недавно (Фесенко 2018), утім з огляду на сучасні дослідження філогенетичних зв’язків птахів, що зумовило зміни в їхній таксономії, в наявному називництві вже варто зробити певну корекцію і доповнити його значною кількістю назв видів, яких описали вперше або виокремили із раніше широко трактованих видів у процесі друку вказаного видання.

Постійна зважена ревізія наявного складу вітчизняної орнітофауни, а водночас і відображення у номенклатурі птахів найновіших таксономічних поглядів на об’єм конкретних видів має значення для з’ясування, вид чи лише певний його підвид має офіційний охоронний статус на території країни.

Пов’язаність вирізнення у побутово-природничих обставинах певних видів птахів і закріплення за ними чітко визначених назв з науковим сприйняттям виду, а також зміна, здавалося, усталених видових назв залежно від того, в яких просторових межах науковець звик вивчати фауну, доволі наочно можна дослідити саме за етапами формування сучасної вітчизняної номенклатури птахів.

Матеріал і методи

Основними джерелами опрацювання слугували збірки українських назв птахів, що вийшли друком протягом понад півтора століття. Серед них найпершими стали праці Івана Верхратського (1864, 1869 *a–б*, 1872 *a–б*), а також спеціалізовані видання Миколи Шарлеманя (1927) і О. П. Маркевича та К. І. Татарка (1983). Значний вплив на розвиток національної орнітономенклатури у ХХ ст. мали й доробки відомих науковців, які можна вважати практикою вжитку пропонованих у спецвиданнях назв, а саме: визначник для камерального користування М. А. Воїнственського та О. Б. Кістяківського (1952, 1962) і польовий визначник І. В. Марисової та В. С. Талпоша (1984). Обидва визначника містили на той час найвичерпніші переліки видів птахів сучасної орнітофауни України.

Упродовж двох перших десятиліть поточного століття розвиток української номенклатури птахів відображено в кількох виданнях (Фесенко & Бокотей 2000, 2002 *a–б*, 2007; Фесенко 2018). Переліки назв птахів з усіх зазначених джерел, а також з інших, більш вузькорегіональних, використано у здійсненому дослідженні.

Латинські назви видів птахів наведено за класифікаційною системою, схваленою Міжнародним союзом орнітологів (ІОС) за підсумками роботи Міжнародного орнітологічного конгресу в 2018 р. (ІОС World Bird List 2021). Двічі на рік проводять уточнення і доповнення в цій системі на відповідній інтернет-сторінці. Перелічування видів у тексті, що нижче, зроблено відповідно до їхньої послідовності в ній.

Напряцювання та обговорення

Народні витоків зоологічного називництва

Початкові знання з різних напрямків люди здобували в результаті осмислення явищ в навколишньому просторі, взаємовідносин між ним та собою і одного з одним. Певні уявлення про сутність речей в природі сформувалися у спільнотах людей задовго до появи власне наукових знань (Куйбіда 2017). Обмін накопиченими знаннями відбувається переважно завдяки мовному спілкуванню, тож у лексиці будь-якої мови зрештою виникли назви тих чи інших природних об'єктів, зокрема птахів.

За «Міжнародним кодексом...» (2003), науковими назвами тварин є ті, що подані латиною, а їхні відповідники в інших мовах багато хто вважає не науковими, або простомовними. У зв'язку з цим варто наголосити, що в різних об'ємах народні орнітоніми властиві для будь-якої мови — живої, котра функціонує в певній спільноті донині, і неживої, зокрема латини, яку наразі застосовують тільки для потреб біологічної номенклатури і медичної термінології. На початках її вжитку за цими призначеннями автори описів видів птахів використали для їх означення саме народні латинські назви. Такі назви, як *alcedo*, *anas*, *aquila*, *buteo*, *falco*, *fulica*, *hirundo*, *luscinia*, *passer*, *sturnus*, *turdus* (Дворецкий 1976; Литвинов 1998) і безліч інших, без сумніву були у народному вжитку тоді, коли латинська мова ще була живою. В українській мові відповідниками до них нині є назви *рибалочка*, *качка*, *орел*, *канюк*, *сокіл*, *лиска*, *ластівка*, *соловейко*, *горобець*, *шпак*, *дрізд*. Тож для формування системи назв принаймні в наукових класифікаціях тварин в обох мовах витокі були однаковими — народними.

Увібравши в себе масу еллінізмів з давньогрецької мови, класична латина врешті втратила, так би мовити, народну підтримку, але ще тривалий час залишалася виключно мовою вищої освіти, власне схоластичною. У цих обставинах й виник нинішній підхід утворення назв біологічних видів для наукових потреб на основі латинської лексики. Для дотримання вимог, аби назву роду подавати лише у формі іменника в однині, а біномінальна назва виду була видоспецифічною в рамках усієї біоти, самої латини, зрозуміло, виявилось не достатньо. Через це до академічної латини все частіше почали залучати іншомовну лексику. Так, у класифікаціях птахів є рід *Ara*, назва якого походить з мови тупі-гуарані; рід *Colibris* — від нині загальновідомого слова *колібри*, котре є запозиченням з карибської; вид *Opisthocomus hoazin*, видове прикметникове слово-означення, що на постпозиції, у назві якого походить з індіанських мов (Словник... 1975). Залишиться без відповіді, чи сприйняла б латина ці запозичення, якби вона залишалася живою?

Жорсткому випробуванню в латинській мові, в період її живого існування, мабуть, піддали би такі нинішні біномінальні назви птахів, як *Apus apus*, *Coturnix coturnix*, *Grus grus*, *Phoenicurus phoenicurus*, *Spinus spinus* тощо. У кожній з них одне слово слугує й іменником, і прикметником одночасно. Види під цими назвами спочатку описали як представників інших родів, і перше

слово-іменник у них і подібних назвах було іншим (Степанян 2003). Згодом ці види включили у пізніше виокремлені нові роди, для означення яких з легкістю взяли другу частину попередньої назви, і, за правилами зоологічної номенклатури, їхні латинські означення стали саме такими. Вони тавтологічні, утворені за зразком «масло масляне», тому в живій мові є неприйнятними, але в якості маркерів видів у неживій мові виявилися задовільними.

Значення латинських назв біологічних видів іноді доводять до абсолюту, мало не фетишизують їх. Декотрі вельмидипломовані фахівці стверджують, що зоологічну статтю або інший доробок можна вважати науковими лише тоді, якщо в їх викладі вжито латинські назви видів або інших таксонів. Власне, зважаючи на те, що для наукових публікацій нині використовують переважно англійську як мову міжнародного спілкування, за логікою щойно наведеної думки, науковими слід вважати публікації тільки англійською мовою. Звісно, таке визначення науковості праці, як і абсолютизація латинських назв видів, є антинауковими, оскільки незмінні хіба що закони класичної фізики і математики, а в решті напрямків науки догм не може бути. Тож національні назви видів, уживані в наукових працях, функціонують в якості наукових.

Специфічність назви кожного таксону — головний принцип укладання природничої номенклатури

Певна система, у тому числі класифікація біологічних видів, лише тоді залишається стійкою, коли ґрунтується не на чомусь штучному, а на природних законах і зв'язка, або логічних засадах. Головним для укладання класифікаційної номенклатури живих створінь варто вважати принцип специфічності, неповторюваності назв на всіх її рівнях. Стосовно видів — це видоспецифічність назв, використання для означення певного виду лише назви, неживаной для інших видів. За цією якістю нинішні латинська і українська системи назв птахів є однаковими. У латинській номенклатурі для деяких видів існує ряд синонімів, що однак є видоспецифічними, одні з яких валідні, тобто чинні в одній класифікації, інші — в іншій, а решта залишаються невалідними. В українській номенклатурі птахів вітчизняної фауни вжитковими є два склади назв видів, які багато в чому схожі, але в одному переліку з поясненням обрання певних назв пріоритетнішими визнано автентичні українські означення (Фесенко & Бокотей 2000, 2002 а, 2007), а в іншому перевагу надано значною мірою іншомовним запозиченням (Grishchenko 2004). Врешті це не завадило укладанню національного назвицтва птахів світу з використанням значного обсягу саме української лексики.

Нинішні латинська і українська номенклатури птахів функціонують однаково, а відрізняються поширенням: перша — в міжнародному загалі зоологів, друга — в колі україномовних дослідників незалежно від країни проживання. Власне, національна науково обґрунтована номенклатура будь-якої мови може бути цілком самодостатньою в межах певної мовної спільноти, що можна побачити на прикладі європейських мов. У працях, написаних не англійською, а іншою з цих мов можна було б навіть не використовувати латину, і це

не завадило б носіям цієї мови все доладу зрозуміти. Латина найчастіше лише маркує об'єкт дослідження для привернення уваги іншомовного читача. Але чи так вже часто це спрацьовує? Однак було б помилкою применшувати важливість неангломовних зоологічних праць хоча б для пізнання регіональних аспектів різних фауністичних питань.

Як вище продемонстровано на прикладах назв птахів латинської мови, живаних колись у побуті, та нинішніх відповідників для них в українській мові, народні назви стосуються переважно видів регіональної фауни і за формою є іменниками в однині. Такі назви значно переважають за кількістю як в переліках народної номенклатури, укладених понад півтора століття тому Іваном Верхратським (1864, 1869 *a–b*, 1872 *a*, 1872), так і в подібних новітніх працях (Книш 2014; Ільчук 2020). Зрозуміло, чому саме так — вони прості для вжитку. Чимала частина з них є водночас видоспецифічними. Причому нерідко певні народні назви доволі мало відрізняються одна від одної, але стосуються таксономічно дуже віддалених видів. Так, назвою *білогрудець* позначають вид, який нині в наукових джерелах відомий як пронурок біловолий (*Cinclus cinclus*), а назвою *білогрудик* — крячка річкового (*Sterna hirus*) (Шарлемань 1927). Інші однослівні назви є спільними для кількох видів: означення *іванчик* може стосуватися сорокопуда тернового (*Lanius collurio*), мухоловки сірої (*Muscicapa striata*), трав'янки лучної (*Saxicola rubetra*) і кам'янки звичайної (*Oenanthe oenanthe*); назва *рибалка* — мартина звичайного (*Chroicocephalus ridibundus*), крячка річкового, крячка чорного (*Chlidonias niger*) і рибалочки блакитного (*Alcedo atthis*) тощо.

Відмінності між латинською та українською номенклатурами птахів

Перетворення в минулому живої латинської мови у схоластичну і задум Карла Ліннея скористатися нею в середині XVIII ст. для утворення видоспецифічних назв безлічі біологічних видів, які поширені у світі, зумовили їхню обов'язкову двослівну форму і вжиток не тільки латинської, але й великого обсягу латинізованої лексики. На відміну від цього на початку становлення українського орнітологічного називництва для наукових потреб, яке розпочалося лише сто років тому, вітчизняні науковці зосереджували свою увагу переважно на фауні обмеженого регіону — нашої країни і навколишніх територій, тож коло видів, для яких обирали місцеві національні назви, було значно вужчим, порівняно з усією фауною світу.

Логічним результатом цієї обмеженості стало не тільки доволі часте підвидоме «відсікання» фауни регіону від світової і розгляд поширених у ньому видів відірвано від інших, навіть близькоспоріднених з ними. Через це можливим стало і введення у науковий вжиток не лише двослівних або й трислівних українських назв птахів, які значною мірою є книжними, але й однослівних, дуже властивих живій мові. Використання крім двослівних також однослівних видоспецифічних назв істотно відрізняє українську номенклатуру птахів від латинської, в якій двослівність назв видів є обов'язковою. У пер-

шому спеціалізованому словнику з номенклатури птахів Миколи Шарлеманя (1927) частка обраних в якості основних однослівних видоспецифічних українських назв є значною.

Інша відмінність українського називництва птахів від латинського полягає в тому, що в назвах видів одного роду може бути використано одночасно кілька іменників. Так, в роді Качка (*Anas*) у наукових джерелах були широко вживаними однослівні назви *крижень*, *нёрозень*, *свищ*, *шилохвіст*, *широконіска* тощо (Воїнственський & Кістяківський 1952, 1962; Марисова & Галпош 1984; Фесенко & Бокотей 2000, 2002 *а–б*, 2007). Різні іменники використано і для означення видів у таких родах, як рід Галагаз (*Tadorna*), рід Сокіл (*Falco*), рід Крук (*Corvus*) тощо. Вадою української номенклатури птахів цю особливість назвати не можна. Навпаки — вона посприяла розвитку національної номенклатури на тлі сучасних уявлень про ступінь спорідненості низки філогенетично близьких видів птахів. За класифікацією ІОС, до роду *Anas* нині належить значно менше видів, ніж раніше, тобто частину видів віднесли до інших виокремлених родів, яким, маючи різні означення видів качок, було легко дати прості українські назви: рід Чирянка-квоктун (*Sibirionetta*), рід Широконоска (*Spatula*), рід Свищ (*Mareca*).

Потреба перетворення частини українських однослівних назв видів птахів на двослівні

Відмежування від фауни світу, власне регіональний підхід в укладанні вітчизняного називництва птахів виявився неповноцінним. Зокрема, іменник *фламінго* у видоспецифічних назвах можна вжити для кількох дуже схожих видів світової фауни, а не лише стосовно виду, що трапляється в Україні. Таке саме можна сказати про означення *бугай*, *вивільга*, *косар*, *лиска*, *попелюх*, *ремез*, *свищ*, *шилохвіст*, *широконіска* тощо. Тож для укладання українського називництва птахів світу із 120 раніше широковживаних однослівних видових назв біноменізовано дві третини, а однослівними залишено 44 (Фесенко 2013 в). Причому тільки у 13 із 76 біноменізованих назвах прикметникові означення є нововведеними. У більшості інших такі означення раніше пропонували попередні дослідники номенклатури (Шерлемань 1927, 1938; Маркевич & Татарко 1983), але вітчизняні орнітологи на практиці їх не використовували. Решта назв перетворено на двослівні завдяки перекладу прикметникових означень з відповідних англійських назв (Mullarney *et al.* 2001).

До слова варто зазначити, що до праці О. П. Маркевича та К. І. Татарка (1983) «Російсько-українсько-латинський зоологічний словник» у більшості наших орнітологів побутує дуже упереджене ставлення. А даремно. У ній таки є чимало такого, що не задовольнить науковця на практиці. Наприклад, вона містить до сотні нововведених трислівних назв птахів, якими навряд чи хтось скористається. Але завдяки представленню в ній майже повного складу видів птахів Західної Палеарктики та деяких інших, а не тільки України, ця праця дала багато необхідного для формування української називничої системи фауни птахів світу.

Здійснена біоменізація не мала на меті змінити назви видів лише задля двослівності. На недоцільність штучної, навмисної біоменізації у вітчизняному називництві вказував в ще Олександр Яната (1928). Утім відповідно до результатів останніх досліджень філогенії птахів нині з кількох видів, щодо яких досі вживали однослівні назви (Фесенко 2018), виокремлено дуже схожі види-двійники, тому ці назви також доцільно зробити двослівними. Йдеться про п'ять видів: синьгу євразійську (*Melanitta nigra*), джека східного (*Chlamydotis macqueenii*), султанку сіроголову (*Porphyrio poliocephalus*), скопу західну (*Pandion haliaëtus*), одуда євразійського (*Upupa epops*). У перших двох випадках прикметникові означення в перекладі не трапляються в поєднанні з відповідними іменниками ні в латинській, ні в англійській мовах. У решті цих назв зроблено переклад з англійської (IOC World Bird List 2021).

Однослівні видоспецифічні назви не є завадою для розвитку українського називництва птахів. Ймовірно, однослівними залишаться назви таких видів вітчизняної фауни, як каменярка (*Histrionicus histrionicus*), морянка (*Clangula hyemalis*), хохітва (*Tetrax tetrax*), бріжач (*Calidris pugnax*), лопатень (*Calidris pugmaea*), жовтоволик (*Calidris subruficollis*) тощо, оскільки таксономісти їх вважають монотипними видами. Не були відхилені в укладанні вітчизняного називництва птахів світу й однослівні специфічні назви видів, які поширені далеко за межами нашої країни: малео (*Macrocephalon maleo*) і гоко (*Nothocrax urumutum*) (Galliformes), кумай (*Gyps himalayensis*) (Accipitriformes), хімахіма (*Milvago chimachima*) та хіманго (*Milvago chimango*) (Falconiformes), араканга (*Ara macao*) й араурана (*Ara ararauna*) (Psittaciformes) тощо. Залучення до наукового вжитку фонетично прийнятних для української мови іноземних назв з місць поширення екзотичних видів лише посилить національну природничу номенклатуру.

Обрання деяких народних назв для означення певних видів птахів

У неспеціалізованих, загальнолексичних словниках зазвичай не наводять латини в поясненнях слів, якими позначають біологічні види або групи видів. На відміну від цього у виданні «Словарь української мови», упорядником якого на початку ХХ ст. став Борис Грінченко, в неمالій кількості випадків вказано латинські назви видів або родів. Завдяки такому представленню значення слів нині можна зрозуміти, які українські назви птахів були первинні щодо певних латинських назв.

Наприклад, наприкінці ХХ ст. в обранні національних назв видів місцевої фауни точилася дискусія стосовно назви *норець*, яку вирішило пояснення у вказаному словнику: «Норець. 2) Родъ утки: нырокъ *Mergus albellus*», ... «Пірникоза. ... чомга, *Podiceps cristatus*» (Словарь... 1908, 1909). Уміння пірникіз пірнати і «ріжки» із пер у шлюбному оперенні, що надають птахові подобу кози, зумовили виникнення їхньої назви, а пояснення у словнику повернуло її до наукового вжитку. Окрім виду, латинська назва якого є у словнику, до складу нашої фауни входять інші три види відповідного роду, у яких у шлюбному оперенні на голові також є довші або коротші пучки видовжених

пер — подоба «ріжок». В англійській мові одного з них називають Horned Grebe (*Podiceps auritus*) — *рогома пірнікоза* (IOC World Bird List 2021).

Зі словника Бориса Грінченка дізнаємося про послідовність того, як деякі українські назви поступово закріплювалися за певними видами або групами видів птахів. У ньому бачимо так: «Волове очко. а) Птица крапивникъ, *Troglodytes parvulus*» і «Кропив'янка. Птица: крапивникъ, *Troglodytes parvulus*» (Словарь... 1907, 1908). Вид, про який йдеться, нині має латинську назву *Troglodytes troglodytes*. Із двох наведених у словнику назв Микола Шарлемань (1927) обрав першу — *волове́ очко*, яка є ідіомою, а назву *кропив'янка* закріпив за родом *Sylvia* з використанням її у назвах видів цього роду.

Плутанина в пов'язаності латинських назв деяких видів з певними українськими існувала ще доволі недавно. Виникла вона в назвах двох видів синиць — *Poecile montanus* і *Poecile palustris*. До першого з них є невалідний синонім *Parus atricapillus* (Степанян 2003), прямий переклад якого — *синиця чорноголова*. У першій третині ХХ ст. цей вид спочатку було позначено як *пухляк чорноголовий*, пізніше — як *гаїчка чорноголова* (Шарлемань 1927, 1938). Другу з цих назв потім використали у камеральному визначнику (Воїнственський & Кістяківський 1952, 1962). Але у словнику зоологічної номенклатури, виданому наприкінці ХХ ст. (Маркевич & Татарко 1983), цей вид має назву *синиця буроголова*, *пухляк*, а другий вид — *Poecile palustris* — там названо *синиця чорноголова*, відповідно до російської номенклатури (Флинт *et al.* 1968; Кузнецов 1974). Власне, у птахів обох видів верх голови чорний, відмінності у забарвленні оперення дуже незначні, за розмірами вони однакові, тож їх можна вважати видами-двійниками. Недоладність у вживанні означень *чорноголова* і *буроголова* стосовно цих видів виправлено шляхом присвоєння виду *Poecile montanus* назви *гаїчка-пухляк*, а виду *Poecile palustris* — назви *гаїчка болотяна*, прикметник в якій є прямим перекладом з латини (Фесенко & Бокотей 2000, 2002 *a–б*, 2007).

Щодо принципу пріоритетності вперше вжитої для виду назви

У латинській природничій номенклатурі діє принцип пріоритетності тієї назви, яку використано в першоописі виду, інколи навіть у випадках, коли в них є лексикографічні неточності. Так, для означення куріпки даурської (*Perdix dauurica*) і ластівки даурської (*Cecropis daurica*) використано однаковий прикметник, але по різному написаний — з подвоєнням літери *u* у першому випадку і лише з однією у іншому. Якийсь з двох варіантів є більш правильним. Можна зробити порівняння з подібними словами: *tauricus* — у перекладі *таврійський*, *caucasicus* — *кавказький*. Тож сполучення латинських літер *au* у вимові звучить як *ав*. Аби прозвучало у в латинській назві куріпки, літеру *u* подвоїли. Принцип пріоритетності в латині стосується прикметника в назві виду. Іменник у ній обов'язково змінюють, якщо вид виводять з роду, в якому його описали, і включають до іншого роду. Необізнаний користувач латини може навіть сприйняти, що змінена таким способом назва присвоєна зовсім іншому виду, хоча це не так.

Із вище наведених прикладів обрання в українській номенклатурі назв *пірнікоза*, *волове очко*, *кропив'янка*, котрі містяться у виданні «Словарь української мови» (1907, 1908, 1909), зрозуміло, що і в ній використано принцип пріоритетності тих назв, яких першими ввели до наукового вжитку. Проте у вітчизняній номенклатурі він не абсолютизований такою мірою, як в латинській.

Автономність української назви виду при переведенні його до іншого роду

На відміну від латини, у якій перше слово-іменник у двослівній назві виду обов'язково є назвою роду, до якого цей вид включають, в українському називництві такої вимоги немає. Можна сказати, що українські видові назви є більш автономними порівняно з латинськими — іменник, що входить до їхнього складу не змінюють в разі переведення виду до іншого роду.

Так, у минулому вид качок з донедавна однослівною вітчизняною назвою *огар* мав латинську назву *Casarca casarca* або *Casarca ferruginea* (Шарлемань 1927; Марисова & Талпош 1984), але згодом його включили до роду Галагаз (*Tadorna*). Внаслідок цього іменник у його латинській назві змінили, а в українській ні (Воїнственський & Кістяківський 1952, 1962). Через потребу перетворення однослівної назви у двослівну, що зумовлено причинами, про які йшлося вище, нині зазначений вид у науковому вжитку позначають як огар рудий (*Tadorna ferruginea*) (Фесенко 2013 в, 2018). Вид чапель під назвою *чепура велика* донедавна належав до роду Чепура (*Egretta*) і мав латинську назву *Egretta alba* (Шарлемань 1927; Фесенко 2018), але наразі його включено до роду Чапля (*Ardea*) (IOC World Bird List 2021). Хоча латинську назву виду змінили, в українській нічого змінювати не потрібно. Нині вид слід представляти як чепура велика (*Ardea alba*). Як означення *чапля*, так і *чепура* є характерними для родини Чаплевих (Ardeidae), тож види з відповідними назвами таксономічно споріднені.

У випадках переведення виду до іншого роду кількість його синонімів у латині збільшується, тоді як в українській не виникає їх надлишку. Жива мова може не тільки мати значні синонімічні ряди назв, але й уникати їхнього збільшення завдяки існуючим у ній логічним зв'язкам.

Потреба змін у деяких назвах з такими іменниками, які є маркерними в таксономічних родинях, до яких відповідні види не належать

Утім є кілька випадків, коли в певних назвах видів фауни України заміна іменника таки є необхідною. Зокрема, це стосується назви *рудохвоста кропив'янка*, котру вперше було вжито для позначення рідкісного залітного виду (Шидловський 1993). Іменник, що у ній, слугує назвою типового роду Кропив'янка (*Sylvia*), і він є маркером, означальним для всієї родини Кропив'янкових (Sylviidae). Згодом виявилось, що цей вид належить до родини Мухоловкових (Muscicapidae), тож наведена назва виду вносила плутанину у розуміння його таксономічної належності. У назві змінили іменник, і вид ни-

ні відомий як соловейко рудохвостий (*Cercotrichas galactotes*) (Фесенко & Бокотей 2000, 2002 *a–b*, 2007). Зміна у назві відбулася безболісно, оскільки перший варіант ще не встиг закріпитися в користуванні орнітологів.

Схожі зміни мають відбутися ще у п'яти назвах, хоча до їхнього вживання науковці й звикли. Так, назва *в'юрок сніговий* не є правильною тому, що представленим у ній іменником позначають типовий рід В'юрок (*Fringilla*), тобто він є маркером родини В'юркових (*Fringillidae*), а вид, позначений нею, належить до родини Горобцевих (*Passeridae*). Отже, його варто наводити як горобець сніговий (*Montifringilla nivalis*), і цей варіант вже пропонували раніше (Маркевич & Татарко 1983). Некоректними є й назви *синиця довгохвоста* та *синиця вусата*, оскільки відповідні види не є власне синицями, а рід Синиця (*Parus*) є типовим, маркерним саме у родині Синицевих (*Paridae*). Стосовно першої назви вже вживали заміник *ополовник* (Марисова & Талпош 1984), тому в цьому випадку вид доречно представляти як ополовник звичайний (*Aegithalos caudatus*), що належить до типового роду Ополовник (*Aegithalos*) родини Ополовникових (*Aegithalidae*) (Фесенко 2018). Крім того, так можна відійти від іншої назви цієї родини — *довгохвостосиницеві*, котра утворена на основі старих назв виду і роду за принципом типіфікації, який застосовують як у латинській, так і українській номенклатурах птахів. Наведену другу двослівну назву доведеться також модифікувати не лише через помилковість вживання у ній слова *синиця* щодо пов'язаного з нею виду, але й тому, що цей вид визнано єдиним представником окремої родини, для якої за згаданим принципом типіфікації слід утворити прийнятну назву. Тож зазначений вид можна наводити як вусатка (*Panurus biarmicus*), що входить до моновидового роду Вусатка (*Panurus*) родини Вусаткових (*Panuridae*). Назву *вусатка* стосовно цього виду нерідко вживають у простомові фахівці.

Якщо раніше ряд Папугоподібних (*Psittaciformes*) мав у своєму складі дві родини, то нині виокремили й таку, до якої включено вид, що траплявся в природному доквіллі України і отримав назву *папуга Крамера*. Він належить до роду *Psittacula*, що відомий під українською назвою *афро-азійський папуга* і є типовим родом нової родини. Прикметник, утворений за принципом типіфікації від цієї складної назви для означення родини, є надто громіздким і незвичним, тому простіше змінити назву роду і разом з тим дещо видозмінити іменник у назві виду. Неологізм *папужець* може стати таким заміником, оскільки дуже схожий на звичне слово *папуга*. У разі такої заміни вид можна подавати як папужець Крамера (*Psittacula krameri*) з роду Папужець (*Psittacula*) родини Папужецевих (*Psittaculidae*).

Корегування потребує і назва *очеретянка середземноморська*. У ранішому виданні для роду, до якого належить відповідний вид, вжито означення *широкохвістка* (Фесенко 2018). Нині цей рід є типовим у вперше виділеній родині. Водночас визнано окремою родиною Очеретянкові (*Acrocephalidae*), у якій саме слово *очеретянка* є маркерним. Тож згаданий вид варто наводити як широкохвістка середземноморська (*Cettia cetti*), який належить до роду Широкохвістка (*Cettia*) родини Широкохвісткових (*Cettiidae*).

Потреба заміни іменника або двослівних назв на іменник в українських означеннях видів може виникати лише в дуже обмеженій кількості випадків.

Складні іменники як спеціальні зоологічні терміни

Українська номенклатура птахів вирізняється такою своєрідністю, якої немає в латинській: при поєднанні дефісом у спеціальний орнітологічний термін двох назв-іменників, котрими позначають певні групи таксономічно дуже віддалених птахів, виникає назва третьої групи або іншого окремого виду, зокрема *кулик-сорока*, *сичик-горобець*, *дрізд-омелюх*, *вівсянка-ремез*. Усіма цими назвами спочатку позначили певні види вітчизняної фауни, та перші дві з них згодом стали не тільки видовими, а й родовими означеннями: рід Кулик-сорока (*Haematopus*) та рід Сичик-горобець (*Glaucidium*) (Воїнственський & Кістяківський 1952, 1962).

Щойно наведені назви є прикладковими іменниками, вживання дефісу в яких визначено правилами, наведеними у одному з останніх видань «Український правопис» (2012). Одне з них вказує: «якщо прикладкою виступає видова назва, то дефіс між означуванним іменником не ставлять», а інше: «якщо прикладка входить до складу терміна, вона втрачає атрибутивне значення, перетворюючи словосполучення на складний іменник...». Власне, атрибутивність прикладки — це її функція означення першого іменника.

Як приклад втрати цієї функції і відповідності другому правилу в правописі наведено, зокрема, назву *заєць-русак*. Справді, ця назва є зоологічним терміном і стосується лише одного виду звірів, але при цьому, на нашу думку, друге слово в ній не втратило атрибутивної функції, оскільки назву можна легко перетворити на словосполучення з означенням у формі прикметника — *заєць русий*, тобто зі світло-світло-бурым забарвленням хутра, що є реальною характеристикою виду. Прикладами, що дійсно відповідають другому правилу, але яких немає у згаданому виданні правопису, можуть бути словосполучення *жар-птиця*, або *жар-птах*, оскільки з ними не вдасться вчинити так, як із попереднім прикладом. У цих словах саме перший іменник можна сприйняти як означення другого: *птах*, або *птиця*, *пiр'я яких сяє, наче жар*. З одного із наведених словосполучень легко утворити неологізм *жароптах*. Подібно сформовано однослівну назву *дивоптах* зі слів *дивовижний птах* як синоніму до *райський птах*, аби уникнути складностей з утворенням назви для цілої групи птахів — родина Дивоптахові (*Paradisaeidae*) (Фесенко 2018). Наведені приклади свідчать про, ймовірно, доволі умовний характер регламентації вживання дефісу у словосполученнях із двох іменників.

Першому наведеному правилу правопису відповідають такі назви, як *орел беркут*, *сокіл балабан*, *журавель антигона*, *дрізд чикотень* тощо. Коли б їх писали з дефісом в якості спеціальних зоологічних термінів, то великої помилки не було б. Навпаки, ці словосполучення містили б додаткову інформацію, оскільки у пересічного користувача назви *орел*, *сокіл*, *журавель* і *дрізд* однозначно пов'язані з визначенням *птах*. Утім позаяк друга частина в кожній із цих назв є видоспецифічною, то на практиці вживають тільки її, без

родового слова. Функціонування живої мови значною мірою саме цим відрізняється від сучасної книжної латини.

Деякі дослідники в минулому все ж надавали перевагу в ролі основних саме тим назвам видів, що їх було складено з двох несполучених дефісом іменників, хоча на той час другий іменник у цих назвах був видоспецифічним, а перший — назвою роду, наприклад: *в'юрок зяблик, качка свищ, орел могильник* тощо (Маркевич & Татарко 1983). Нині також інколи пропонують до вжитку цю форму назв, мотивуючи її використання укладанням електронних баз даних видорізноманіття, у яких інформацію подають за таксономічними рангами, тож заповнювати слід усі «віконця» (Загороднюк & Харчук 2017). Однак через таку форму видових назв національне називництво надто формалізувалося б, його жива основа була би знекровленою, і воно широким кроком наблизилося б до неживої латини, оскільки видоспецифічні однослівні назви в україномовних наукових працях наводять за традицією живої мови без назви роду. Для формування електронних баз даних кожен дослідник сам може формалізувати необхідний йому склад назв, але не наполягати на такому підході для повсякденної практики усіх.

На тлі можливого вживання видоспецифічних однослівних назв птахів у формі двох сполучених дефсом іменників, варто звернути увагу на значно більшу кількість випадків, коли для утворення назви виду використовують лексику, вживану ширше, ніж для сучасної зоологічної потреб, зокрема означення *велетень, довгоніг, карлик, крихітка, малюк, пігмей, чубань* тощо.

Наприклад, в українському називництві птахів є рід Фазан-вухань (*Crossoptilon*) з трьома видами, в назвах яких використано також термін *фазан-вухань* (Фесенко 2013 а). Водночас у зоологічних працях трапляється і проста назва *вухань*, якою позначають рід *Plectotus*, що належить до рукокрилих (Загороднюк & Харчук 2017). Якщо наведена назва птахів є самодостатньою як для спеціаліста, так і пересічного користувача, поза як лексема *фазан* недвозначно вказує на птаха, то у другому випадку такої достатності немає. Можна здогадатися, що однослівне *вухань* є перекладом російської назви *ушан*, тож стосується кажанів. Якби було використано термін *кажан-вухань*, то україномовний читач одразу зрозумів би, про яку тварину йдеться.

Використання прикладкових іменників як спеціальних термінів для означення родів, а слідом і видів птахів виявилось доволі продуктивним способом урізноманітнення національного природничого називництва (Фесенко 2013 б). Зокрема, в українських назвах птахів неодноразово вжито прикладку *крихітка*: рід Колібри-крихітка (*Polihierax*), рід Сокіл-крихітка (*Selasphorus*), рід Нільтава-крихітка (*Muscicapella*), нотура-крихітка (*Nothura minor*), погонич-крихітка (*Pozsana pusilla*), вівсянка-крихітка (*Enberiza pusilla*). Тож означення *крихітка*, як і *вухань*, не може бути використано без означеного іменника, і писати їх слід саме через дефіс, тому що у цих випадках в парі вони складають зоологічні терміни. Образно кажучи, серед тварин крихіток багато, тому у таких і назви відповідні, та й вуханів може виявитися немало.

Не обминемо увагою те, що поміж назв птахів є деякі, котрі взято з лексики, вживаної значно ширше, ніж зоологічна термінологія, зокрема рід Косар (*Platalea*) і рід Чоботар (*Recurvirostra*) з видами, що належать до них і в назва яких вжито ці іменники. Означення *косар* та *чоботар* принаймні стосовно птахів використано виключно для цих родів і утворення назв їхніх видів, тому донині вони залишаються специфічними як родові означення, а у поєднанні з певними прикметниками і видоспецифічними. Утім зважмо, що, наприклад, для ткачикових птахів дуже властивим є майстерно мостити гнізда, дзьобом, наче чоботарським шилом, сплітати будматеріал в єдине ціле. Тож цілком ймовірно, що якийсь новий виявлений вид ткачиків через це назвуть також чоботарем і утворять нову орнітологічну назву-термін *ткачик-чоботар*. У такому разі, можливо, одну із раніше вказаних назв доведеться перетворити на складний іменник *кулик-чоботар*.

Назви-патроніми

Патронімі назви — це назви, що містять ім'я або прізвище якоїсь особи, тобто утворені для її вшанування, наприклад вид птахів дрізд Наумана (*Turdus naumanni*). Найчастіше патроніму функцію надають прикметнику, другому слову в латинській назві. Трапляються і назви родів тварин, що їх укладено на основі власного імені людини. У переліку вітчизняної фауни птахів є лише чотири видові назви-патроніми, і стосуються вони рідкісних залітних видів. В укладеній українській номенклатурі птахів світу таких назв не більше тридцяти. Найбільше їх у ряді Буревісничкоподібних (Procellariiformes) через те, що значна частина його видів є морськими або океанічними птахами, які зовні відрізняються дуже незначними деталями забарвлення, подібні за розмірами і поширені в одних і тих самих регіонах світового океану. Деякі інші з цих назв вже усталилися в колі аматорів або й професійних орнітологів. Зазвичай в українських патронімічних назвах вказано прізвища тих дослідників, що й у відповідних латинських означення видів або підвидів.

Зрештою слід визнати, що окрім антропоцентричності патроніми не містять додаткової інформації про позначений ними вид птахів. Обираючи національну назву для виду тварин, на нашу думку, патронімів варто уникати, тобто утворені видові означення мають бути характеристичними. У них доцільно зробити наголос на котрійсь із характерних особливостей власне певного виду — регіоні або біотопі поширення, рисах зовнішнього вигляду, особливостях поведінки тощо. Важливо, щоб українська двослівна назва виду давала дослідникам уявлення про природний характер його відмінності від інших, споріднених з ним видів.

Висновки

Незважаючи на те, що латинську природничу номенклатуру нерідко про- тиставлять українській, вважаючи першу науковою, а другу ненауковою, вони обидві, принаймні стосовно птахів, беруть свій початок з народної природничої термінології. Тож в цьому між ними немає жодної різниці.

Для обох номенклатурних систем притаманні спільні риси, зокрема головний із принципів їх укладання — специфічність назв, тобто таких означень, які виступають у ролі власного імені кожного таксона, і стосовно видів вони є видоспецифічними. Спільним є й принцип пріоритетності першої використаної назви виду: у латині тієї, що наведено в його першоописі, і стосується він прикметникової частини назви-біномену, поза як іменник в певних випадках може бути змінено; в українському називництві тих назв, що їх вперше залучили до наукового вжитку, але акцент незмінності зроблено переважно на іменниковій частині назви виду, хоча в цілому цей принцип в національній номенклатурі не настільки непохитний, як в латині. Однаково важливими для обох називничих систем є принцип типіфікації, за яким назви вищих таксонів утворюють від назви типового роду, що входить до них, а також принцип уніфікації, а саме дотримання однакової форми назв таксонів одного рівня. Перший із цих принципів може, зокрема, зумовлювати в українській номенклатурі заміну у назвах видів тих іменників, які є маркерними — назвами типових родів інших родин, а не тих, до яких ці види належать.

Найголовніша відмінність між латинською і українською номенклатурами виражається в тому, що в другій поряд із двослівними назвами видів чинними є й однослівні видоспецифічні назви, які характерні для живої мови. Уникаючи їх не варто хоча б з тієї причини, що їх можна використати для утворення нових, вже двослівних назв у разі розділення відповідного виду на кілька окремих видів. Відмінністю українського називництва птахів, порівняно з латинським, також є певна автономність видової назви, оскільки її не змінюють у випадку включення виду до іншого роду тієї самої родини.

Особливою формою назв, якими позначено як види, так і роди в українському називництві птахів, є двоскладові, або прикладкові іменники. Власне, вони виконують функцію однослівної іменникової назви і є спеціальними зоологічними термінами, що передбачає подавання їх на письмі через дефіс.

Кількість патронімних назв видів у національному називництві навряд чи варто збільшувати, оскільки вони не містять інформації про котрусь із особливостей виду. Назви видів мають бути характеристичними.

Література

- Верхратський, И. 1864. *Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї и замітка о волоськїм навуку*. Ч. 1. Львів, 1–18.
- Верхратський, И. 1869 а. *Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї*. Ч. 2. Львів, 1–40.
- Верхратський, И. 1869 б. *Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї*. Ч. 3. Львів, 1–24.
- Верхратський, И. 1872 а. *Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї*. Ч. 4. Львів, 1–24.
- Верхратський, И. 1872 б. *Початки до уложення номенклатури и терминології природописної, народнєї*. Ч. 5. Львів, 1–40.
- Воїнственський, М. А., О. Б. Кістяківський. 1952. *Визначник птахів УРСР*. [1-ше вид.]. Київ, 1–352.

- Воїнственський, М. А., О. Б. Кістяківський. 1962. *Визначник птахів УРСР*. 2-ге вид. Київ, 1–372.
- Дворецкий, И. Х. 1976. *Латинско-русский словарь*. Изд. 2-е, переработ. и доп. Москва, 1–1096.
- Загороднюк, І., С. Харчук. 2017. Українська зооніміка та взаємний вплив наукових і вернакулярних назв ссавців. *Вісник Національного науково-природничого музею*, **15**: 37–66.
- Льчук, В. П. 2020. Про деякі народні назви птахів у Рівненській області. *Troglodytes*, **9–10**: 95.
- Книш, М. П. 2014. Народні назви птахів на Сумщині. *Беркут*, **23** (2): 99–105.
- Кузнецов, Б. А. 1974. *Определитель позвоночных животных фауны СССР. (В 3-х ч.) Пособие для учителей. Ч. 2. Птицы*. Москва, 1–286.
- Куйбіда, В. В. 2017. *Народні природничі назви: монографія*. Видавець ФО-П Гаврищенко В. М., Корсунь-Шевченківський, 1–906.
- Литвинов, В. Д. 1998. *Латинсько-український словник*. Українські пропілеї, Київ, 1–712.
- Марисова, І. В., В. С. Талпош. 1984. *Птахи України*. Вища школа, Київ, 1–184.
- Маркевич, О. П., К. І. Татарко. 1983. *Російсько-українсько-латинський зоологічний словник : Термінологія і номенклатура*. Наукова думка, Київ, 1–410.
- Міжнародний кодекс зоологічної номенклатури*. 2003. 4-те вид. Київ, XLIII+175.– Ухвал. Міжнарод. союзом біол. наук : пер. з англ. і фр.
- Словарь української мови* / Упорядк. Б. Грінченко. 1907. Т. 1. Київ, 1–494.
- Словарь української мови* / Упорядк. Б. Грінченко. 1908. Т. 2. Київ, 1–574.
- Словарь української мови* / Упорядк. Б. Грінченко. 1909. Т. 3. Київ, 1–506.
- Словник інішомовних слів* / За ред. чл.-кор. АН УРСР О. С. Мельничука. 1975. Київ, 1–776.
- Степанян, Л. С. 2003. *Конспект орнитологической фауны России и сопредельных территорий*. ИКЦ Академкнига, Москва, 1–808.
- Український правопис*. 2012. Наукова думка, Київ, 1–288.
- Фесенко, Г. В. 2013 а. Назви родів у вітчизняному іменуванні птахів світу. Негоробині. Частина 1. *Вісник Національного науково-природничого музею НАН України*, **13**: 63–86.
- Фесенко, Г. В. 2013 б. Перспективи вжитку прикладкових іменників в означенні родів птахів світу (на прикладі родини Колібрівих (Trochilidae)). *Бранта : Збірник наукових праць Азово-Чорноморської орнітологічної станції*, **16**: 26–48.
- Фесенко, Г. В. 2013 в. Поміркована біноменізація українських назв птахів для називництва фауни світу. *Troglodytes*, **4**: 46–59.
- Фесенко, Г. В. 2018. *Вітчизняна номенклатура птахів світу*. Видавець ФО-П Чернявський Д. О. (Діонат), Кривий Ріг, 1–580.
- Фесенко, Г. В., А. А. Бокотей. 2000. *Анотований список українських наукових назв птахів фауни України*. [1-ше вид.]. Київ; Львів, 1–44.
- Фесенко, Г. В., А. А. Бокотей. 2002 а. *Анотований список українських наукових назв птахів фауни України*. 2-ге вид. Київ; Львів, 1–44.
- Фесенко, Г. В., А. А. Бокотей. 2002 б. *Птахи фауни України: польовий визначник*. Новий друк, Київ, 1–416.
- Фесенко, Г. В., А. А. Бокотей. 2007. *Анотований список українських наукових назв птахів фауни України (з характеристикою статусу видів)*. 3-те вид. Київ; Львів, 1–112.
- Флинт, В. Е., Р. Л. Бёме, Ю. В. Костин, А. А. Кузнецов. 1968. *Птицы СССР*. Москва, 1–640.
- Шарлемань, М. 1927. *Словник зоологічної номенклатури: Назви птахів: Проект. Ч. 1*. Держ. видавництво України, Київ, 1–63.
- Шарлемань, М. В. 1938. *Птахи УРСР*. Видавництво АН УРСР, Київ, 1–266.
- Шидловський, І. В. 1993. Перше спостереження рудохвостой кропив'янки на Україні. *Беркут*, **2**: 53.
- Яната, О. 1928. За яким принципом треба укладати українську природничу номенклатуру. *Вісник ІУНМ*, 21–24.
- Grishchenko, V. 2004. Checklist of the Birds of Ukraine. *Беркут*, **13** (2): 142–154.
- IOC World Bird List*. www.worldbirdnames.org — 05.02.2021.
- Mullarney, R., L. Swensson, D. Zetterstrom, P. J. Grant. 2001. *Bird Guide. The Most Complete Field Guide to the Birds of Britain and Europe*. London, 1–400.

ФЕСЕНКО, Г. В. Значення уявлення про вид у формуванні вітчизняного зоологічного називництва. — У статті продемонстровано, що латинська й українська номенклатури птахів світу засновані на народних назвах, властивих живій мові. В обох називничих системах головним принципом їх укладання є специфічність назви кожного таксона, зокрема видоспецифічність назв, якими позначають види птахів. Обидві системи ґрунтуються також на принципах типіфікації й уніфікації назв кожного таксономічного рівня. В них діє й принцип пріоритетності назв, вжитих вперше стосовно видів у наукових працях, але з деякими особливостями в кожній з цих називничих систем, що зумовлює певні відмінності між ними. Наведено приклади обрання деяких українських назв видів. На відміну від латини в українській номенклатурі використовують не тільки двослівні назви птахів, але й однослівні. Крім того, українські назви видів мають певну автономність порівняно з латинськими, оскільки їх не змінюють у випадку переведення виду в інший рід. Значну увагу приділено й використанню складних іменників, властивих українській номенклатурі птахів, та зроблено висновок, що оскільки вони виконують функцію спеціального терміна, то два іменника кожної пари слід писати через дефіс. Зроблено пояснення щодо кількох видів з двослівними українськими назвами, іменники в яких варто змінити, тому що вони є маркерними для інших родин птахів, а не тих, до яких ці види належать. Висловлено думку, що у вітчизняній номенклатурі патронімі назви не є доцільними, поза як вони не містять інформації про види, означені ними. Варто обирати характеристичні назви, тобто ті, в яких вказано на певну особливість птаха.